

A fordító és a nyelvi normák I.

1. Bevezetés: értékelés, előírás, leíró nyelvészet

Mi különbözteti meg a fordított szöveget az eredeti, nem fordított szövegtől? Az átlagember kézenfekvő válasza nyilván az lenne, hogy a fordítás rosszabb. Ha egy politikus helytelen nyilatkozatot tesz, kézenfekvő fordítási hibára fogni: a fordítás úgyis mindig rossz. Ez a vélemény annyira elterjedt, hogy Hönig szerint (1997: 21) egyes felhasználók egyenesen gyanúsnak találják az olyan szöveget, amelyik nyelvi és stilisztikai szempontból eredeti szöveggént hat, mivel a tapaszt-

talatuk az, hogy a pontosság és a stilisztikai elegancia kizárják egymást. A fordítás kutatói is ösztönösen hajlanak erre a véleményre. Sohár (2000: 10) a tényleges fordítások és az álfordítások tanulmányozása során a következőt állapítja meg:

Az álfordítások nyelvezete meglehetősen egyértelművé teszi, hogy írójuk anyanyelve magyar. Igen valószínűtlen, hogy ilyen sok remek fordító bukkant volna elő a semmiből, különösképp nem periferikus műfajokban, s a föltételezést azonnal el kell vessük, ha összehasonlítjuk a valódi és a fiktív fordítások nyelvhasználatát. Az álfordítások szókincsre lényegesen nagyobb, kiterjed a passzív szókincsre is, a mondatok szerkezete és tartalma sokkal kevésbé idegen, a fölhasznált szólások-közmondások aránya jóval magasabb, a hasonlatok, klisék a magyar kultúrában gyökereznek, és gyakran fordul elő poliptoton, illetve figura etymologica.

A fordításnyelv kifejezéshez erős negatív konnotációk járulnak: a fordításnyelv nem felel meg a célnyelv megszokott normáinak, idegenszerű, nehezen érthető – szóval nem olyan, mint amit eredetileg az adott nyelven írtak. Azok, akiket aggaszt anyanyelvük állapota, netán „romlása”, gyakran a fordításnyelvet jelölik meg az egyik fő veszélyforrásnak. Így például az EU-csatlakozás előtt Finnországban felmerült az az aggodalom, hogy az EU-fordítások rossz hatással lesznek a finnek jogi nyelvére (Pym 2000, 2001). Nálunk a reklámtörvénnyel kapcsolatos viták során hangozott el olyan vélemény, hogy ha valami fenyegeti a magyar nyelvet, az nem annyira az idegen szavak beáramlása, mint a rossz fordítások (Nádasdy 2001, Kopp 2001).

A naiv nyelvhasználóval ellentétben a leíró nyelvész nem aggódik a nyelv romlása miatt. A nyelv fejlődését, a különféle nyelvváltozatok együttélését természetesnek tartja, és a mégoly gyakori tökéletlen nyelvhasználatból sem vonja le azt a következtetést, hogy a nyelv „romlik”, „beteg”, vagy bármi „fenyegetné”. Különösképpen nem ért (és nem érthet) egyet a leíró nyelvész azzal, hogy egyes nyelvi formák, illetve nyelvváltozatok szépek, jók, helyesek, míg más nyelvi formák vagy nyelvváltozatok helytelenek: úgy véli, hogy nyelvészeti szempontból ezek a vélekedések nem támaszthatók alá. Még ennél is kevésbé ért(het) egyet a leíró nyelvész azzal, hogy bárki számára elő lehetne vagy elő kellene írni, hogyan beszéljen, és hogy az előírásokat nem követőket meg kell bélyegezni, vagy hátrányosan meg kell különböztetni. Magyarul: nem szabad stigmatizálni és diszkriminálni azokat, akik nem követik a preskripciókat.

A leíró nyelvész leírja a nyelvi rendszert, illetve a nyelvi rendszer használatát, és tartózkodik az értékeléstől; tudománytalannak tart minden olyan felfogást, amelyben a nyelvi jelenségeket értékeli, vagy a nyelvhasználatot elő akarja írni. A nyelvi norma kérdését is leíró szemlélettel közelíti meg: az, hogy milyen normákat követnek a beszélők, és hogyan vélekednek a nyelvhelyesség kérdéseiről, leíró nyelvészeti kérdés, de az egyes beszédművek meghatározott norma alapján történő értékelése, egy adott norma másik fölé helyezése, a norma vagy normák előírása és szankcionálása tudományosan nem támasztható alá.

A fentiek értelmében tehát kérdéses, hogy egyetérthet-e a leíró nyelvész azzal, hogy a fordítások rosszak, vagy hogy egy adott fordítás rossz. Az viszont ellentmondana a józan észnek, ha feltételeznénk, hogy minden fordítás úgy jó, ahogy van. Mire való akkor a lektor? A fordításokat viszont csak akkor értékelhetjük, ha az eredeti szövegeket is lehet és szabad értékelni.

A leíró nyelvészek és a nyelvművelők közötti viták anyagait olvasva az a benyomása támadhat a kívülállónak, hogy a nyelvhasználat értékelése minden esetben helytelen, sértő és tudománytalan vállalkozás. Ez a felfogás, ha van ilyen, és nem csupán hamis látszat, ellentmond a gyakorlatnak, amely sok esetben nem tud megenni a nyelvhasználat értékelése nélkül. Anélkül, hogy a vita érdemi részével kapcsolatban állást foglalnék, szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy a nyelvi alapon történő diszkrimináció, a lingvicizmus, a stigmatizáció ellen, illetve a különböző nyelvváltozatok egyenjogúságáért folytatott harc során az a látszat alakulhat ki, mintha a leíró nyelvészek úgy gondolnák, hogy minden, amit egy anyanyelvi beszélő kimond vagy leír, úgy jó, ahogy van, kritikának, értékelésnek, normákra való hivatkozásnak nincs helye. A strukturalista Amerikában megfogalmazódott olyan vélemény is, hogy anyanyelvi beszélő nem követhet el nyelvi hibát (Read 1964), és a későbbiekben is találunk sarkított véleményeket. James (1998: 47) Andersson és Trudgill idézi (1990: 111): „We believe, as do most linguists, that native speakers do not make mistakes. Native speakers for the most part speak their native language perfectly.” Egy nemrég készült interjúban Nádasdy is egyértelműen ezt az álláspontot fogalmazta meg:

„Tudományos értelemben minden helyes, amit az emberek használnak. A nyelv-tudós nem mondhat mást, mint a biológus: minden állat helyes, amely a földön szaladgál... Mindenki, aki ír vagy fordít, a nyelv teljes billentyűzetén játszik. Ízlés dolga, ki mit szeret jobban: a régit, a durvát, a nagyon mait. A nyelvhelyesség nem korlátozhatja az író, fordítót, hiszen az egyfajta illeten, amelynek nincs helye a művészetben” (B. Nagy 2004: 82).

A fenti érvelés azonban legfeljebb a tudatos irodalmi nyelvhasználatra igaz. A hétköznapi életben, bár elvileg tökéletesen beszéljük anyanyelvünket, a gyakorlatban állandóan hibázunk: tökéletes anyanyelvi kompetenciánk nem mindig biztosít tökéletes performanciát, ahogy azt bármely leíró nyelvész, aki már írt át élőnyelvi szöveget, megerősítheti. Példaként idézzük a következő szakaszt:

...és akkor kapta a maktakaró boronát kapta. Az ety könnyebb, négy levelű volt, asz könyű, két ló vitte, oja könyű volt, az a maktakaró berena. És asz két ló vitte. Hogy, hat, hogy öt vót a vetőgéphez vagy hat, két ló elég vót a maktakaróba. [...] Mikor elvetettünk, akkor hozzáfoktunk, méjszántást, hát az bizony ojan, ojan harmincöt, harmincnyolc vagy negyven centire, hat ló vitt (!) egyes ekével, amennyire csak le tudott menni az eke. [...] Mindég, abba a nyári mélyszántásba az, az tavasszal, mikor rájött az elmúlt, illetve (!) a, a, az esős idő, mekszikkatt, akkor avval a kultivátorral neki-

mentünk megint, megboronáltuk, mekporhanyósítottuk, hát az ojan volt, abba nem volt gaz, úty tessék gondoni (Kálnási 1999: 114–115).¹

Az értékelés szempontját szigorúan kizáró nyelvészeti megközelítés nem képes választ adni a gyakorlat egyes kérdéseire: illetéktelennek nyilvánítja magát. Az első ilyen kérdés a normatudat és a nyelvhelyesség iránti igény. A társadalomban mélyen gyökerezik a normatív magatartás, az a hit, hogy van nyelvhelyesség és vannak nyelvhelyességi normák. Sokan igénylik, hogy ha bizonytalanok érzik magukat, tájékoztatást, eligazítást kapjanak arról, hogy mi a **helyes**. Ezt az igényt nem lehet azzal kielégíteni, hogy akármit, akárhogyan mondunk, az mind helyes lesz, hiszen anyanyelvi beszélők vagyunk. Ha a nyelvészet nem ad útmutatást, akkor a kérdező máshova fordul tanácsért. A második kérdés a publikus nyelvhasználat: ha valaki nagyobb közönség előtt, foglalkozásának részeként használja a nyelvet (például fordít), munkájának értékelése nem lehetséges a nyelvhasználat minőségének értékelése nélkül. Ez viszont feltételezi bizonyos előírások – normák – betartását, bizonyos elvárásoknak való megfelelést. A gyakorlat igényeit jelzi, hogy a fordítási munka szabályozására különböző nemzetközi szabványok is készültek, amelyek a nyelvi megformálás tekintetében – bár csak általánosságokban fogalmazzak – normatív felfogást képviselnek. Gondot okoz végül a leíró szemlélet számára a pedagógiai kontextus kezelése (Bartsch 1987: 10). Kézenfekvő pedagógiai kontextus például az idegen nyelvek oktatása: a fokozatosság elve alapján nem tehetjük meg, hogy a kezdő nyelvtanuló nyakába zúdítsuk egy-egy nyelvtani kategória vagy lexikai egység tanulása során az adott nyelvben létező összes, egymással versengő variánst, kijelentve, hogy az adott nyelv különböző változataiban ezek mind lehetséges formák. Nem célszerű eljárás az sem, hogy – a nyelvváltozatok egyenértékűségének elvét követve – minden létező formát megtanítsunk, de nem tanítjuk meg az egyes nyelvi formákkal együtt azt is, hogy melyik formát melyik nyelvváltozatban használják, továbbá ha nem közöljük azt (a nyelvi ismereteken és nyelvészen kívül eső) tényt, hogy milyen az adott forma társadalmi megítélése. Az idegen nyelv használata során ugyanis a nyelvtanuló perspektivikus beszédpartnerei között viszonylag elhanyagolható mennyiséget fognak képviselni a leíró nyelvészek, akik szemrebbenés – és a nyelvtanuló személyének negatív megítélése – nélkül veszik tudomásul az adott nyelvközösség által esetleg helytelennek vagy nem helyénvalónak tartott nyelvi formák használatát. A nyelvtanulás során tehát a tanult nyelv nyelvhelyességi normáinak megtanulása és betartása tekintetében biztonságra kell törekednünk, és ez együtt jár valamilyen fajtájú és mennyiségű preskripcióval. (Mivel az idegen nyelvet tanuló esetében az idegen nyelvnek nincs identitásjelző funkciója, így az a probléma sem merül fel, hogy csoportidentitásával nem fér össze az előírt norma. Más a helyzet, ahol nem idegen nyelvről, hanem második nyelvről van szó.) A pedagógiai kontextus és a leíró nyelvészeti szempont konfliktusa nyomán az ún. pedagógiai norma kérdése explicit módon is megfogalmazódott (Gass és mások 2002).

¹ Az itt idézett szövegrészlet a kiejtés szempontjából nem követi teljes mértékben az idézett művet.

A leíró szemlélet eltúlzását, illetékességi körén való túlterjeszkedését jelzik azok a viták, amelyekről James (1998: 43) számol be. A tanulók úgynevezett köztes nyelvének (*interlanguage*) tanulmányozása során egyesek arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a köztes nyelv természetes emberi nyelv, és ennek megfelelően önálló nyelvváltozatként kell leírni, nem szabad az anyanyelvi beszélők nyelvváltoztatásával összehasonlítani vagy a tanulót az ilyen összehasonlítás alapján ítélni meg. Ez mind nagyon szép és humánus, csak ne felejtkezzünk el arról sem, hogy a köztes nyelvet beszélő nyelvtanulók többnyire szabadulni igyekeznének a köztes nyelvtől. Ők nem nyelvészeti leírás tárgyaként, hanem pedagógiai folyamat alanyaként élik meg a nyelvtanulást.

A túlzottan merev leíró szemlélet továbbá ahhoz a paradoxonhoz vezet, hogy a leíró nyelvész, aki szigorúan ügyel arra, hogy a nyelvet, illetve a nyelvhasználatot csak leírja, és ne minősítse, továbbá illetéktelennek nyilvánítja magát a nyelvvel összefüggő társadalmi gyakorlat kérdéseiben, egyúttal elkötelezetten harcol a nyelvi diszkrimináció ellen. Ezzel viszont kilép a saját maga által a maga számára előírt egyedül üdvözítő leíró (= tudományos) szerepből: a diszkrimináció elleni fellépés ugyanúgy társadalmi jellegű cselekvés, mint a normák előírása és betartatása.

Úgy tűnik tehát számomra, hogy a leíró nyelvészeti szemléletmód túlhangsúlyozása nyomán a mai nyelvészet viszonyulása a norma kérdéséhez ambivalenssé vált, míg a gyakorlat – többek között a fordítás értékelése – továbbra is igényli a normatív megközelítést és az értékelést. Hönig (1997: 15) szerint a fordítás értékelése fontos a felhasználók számára, a hivatásos fordítók számára (hogy a kontár fordítók ne kapjanak megbízást), a fordításkutatók számára (akiknek, ha nem akarják, hogy a gyakorló fordítók irrelevánsnak tartsák eredményeiket, foglalkozniuk kell a minőségellenőrzés és az értékelés kritériumaival), és a fordítójelöltek számára, akiknek értékelésre, visszajelzésre van szükségük ahhoz, hogy fokozatosan javítani tudják munkájuk színvonalát. A gyakorlat szempontjainak félresöpörése nyomán feszültség alakult ki a leíró nyelvészet és a gyakorlat között, amelynek lehetséges káros hatásaira már többen rámutattak, ahogy ezt Heltai és Nagy (1997) leírja:

Milroy és Milroy (1985) szerint hiba volt, hogy a nyelvészek nem ismerték fel a preskripció funkcióját, nem foglalkoztak a nyelvi norma kérdéseivel, mivel a preskriptív magatartás, az az elképzelés, hogy vannak bizonyos betartandó normák, mélyen gyökerezik az emberekben. Bolinger (1980) is arra a következtetésre jut, hogy a nyelvészek nem teszik jól, ha a nyelvhasználat kérdéseit meghagyják az amatőröknek, a „sámánoknak”: a nyelv mindannyiunké, mindannyiunknak foglalkozni kell vele, felelősek vagyunk nyelvünk használatáért. [...] Stubbs (1986: 95) arra figyelmeztet, hogy a nyelvváltozatok egyenrangúsága nem jelenti azt, hogy a köznyelvi nyelvváltozat (standard English) nem foglal el különlegesen fontos helyet a társadalmi gyakorlatban, csupán azt, hogy privilegizált helyzetét nyelvi szempontból semmi sem támasztja alá, Hawkins (1984: 61) viszont egyértelműen úgy fogalmaz, hogy „a nyelvész humanista indíttatású érvelése, hogy a kognitív fejlődés

szempontjából potenciálisan minden nyelv egyenlő, nem sokat jelent a gyakorló pedagógus számára”, aki tanítványait használható ismeretekhez akarja juttatni. A munkaadók előítéleteit nem lehet rendelettel megszüntetni: a köznyelvet jól ismerő munkavállalók előnyben vannak a sztenderdet nem ismerőkkel szemben, így a demokratikus indíttatású elv a visszájára fordul, mivel a hátrányos helyzetű családok gyermekei nem kapják meg az iskolától azt az eszközt (a köznyelv ismeretét), amellyel hátrányos helyzetükön javíthatnának. Quirk (1995: 21–31) az angol mint idegen nyelv tanításának szempontjából bírálja a „felszabadítás-nyelvészetet”: „It is neither liberal nor liberating to permit learners to settle for lower standards than the best, and it is a travesty of liberalism to tolerate low standards which will lock the least fortunate into the least-rewarding careers.”

A fentiekhez hasonló véleményt fogalmaz meg Wagner, az Európai Unió Fordítószolgálatának vezetője, aki az EU-fordításokat érő kritikákra reagálva felhívja a figyelmet az elmélet és a gyakorlat kapcsolatának szükségességére (Heltai 2002: 137). Elismerve az EU-fordítások bizonyos hiányosságait, úgy véli, hogy a nyelvészeknek, illetve a fordítástudománynak részt kellene vennie a fordítási minőség szempontjainak kidolgozásában, másrészt segíteniük kellene a nagyközönség fordításra vonatkozó nézeteinek megváltoztatásában, így például tudatosítani kellene a fordítások felhasználóiban (olvasóiban), hogy a jó fordításhoz idő kell, és a fordításnak vannak időtől függő minőségi szintjei. A fordítóktól sokszor lehetetlent várnak: jó minőségű fordítást azonnal. Bolingerhez hasonlóan tehát a nyelvtudomány, illetve fordítástudomány feladatai közé sorolja a (tudományos) ismeretterjesztést is.

A fordítás területén az elmélet és gyakorlat közötti kapcsolat sokszor teljes mértékben hiányzik. Chesterman (1999) úgy véli, hogy a problémát a leíró szemlélet eltúlzása okozza: a gyakorló fordítók szerint a fordítástudomány eredményei irreleváns metafizikai ostobaságok, amivel semmire sem mennek a gyakorlati munkában.

Az elmélet és a gyakorlat közötti – véleményem szerint nem szükségszerű – feszültségnek a részbeni feloldását célozza a jelen tanulmány, amelynek fő kérdései a következők:

- Szabad-e, illetve lehet-e a fordításokat a célnyelvi normák betartása szempontjából értékelni?
- Ha igen, milyen normák alapján?
- Lehet-e az értékelésnek tudományos, nyelvészetileg alátámasztott alapja?
- Milyen magyar nyelvi normákat kell a fordítónak követnie, amennyiben bizonyos normák követése elvárható a fordítótól?
- Tényleg rosszak-e a fordítások? Lehetnek-e a fordítások rossz hatással a nyelvre?

Mielőtt ezeket a kérdéseket megvizsgálám, ki kell térnem a nyelvi norma fogalmára. A norma fogalmának részletes elemzése természetesen nem a jelen dolgozat feladata, ezért a kérdés tárgyalása nem törekszik különböző álláspontok ütköztetésére, hanem inkább a szerző gyakorlati célokra kialakított norma-felfogását ismerteti.

2. A nyelvi normák

2.1 Norma és szokásos nyelvhasználat

A nyelvelsajátítási irodalomban az utóbbi időben igen nagy figyelem fordul az úgynevezett formulaszerű nyelvhasználatra. A nyelv elsajátítása során gyakran elemzés nélkül, egységként sajátítunk el több szóból álló kifejezéseket vagy mondatokat, és ezeket egységként raktározzuk és hívjuk elő (Wong-Fillmore 1976, Keller 1979, Coulmas 1979, Pawley és Syder, 1983, Peters 1983, Nattinger és DeCarrico 1992, Weinert 1995, Ellis 1996, Wray 1999, 2000, Wray and Perkins 2000). A nyelvhasználat során sokszor inkább az emlékezetre, az egészben reprodukált, több szóból álló kifejezésekre, szokásos, rutin formulákra, illetve mondatokra támaszkodunk, mint a nyelvtani szabályok alapján történő generálásra. Bolinger (1976) szerint az emberi kommunikáció nem olyan kreatív, mint azt a generatív nyelvészet feltételezte.

Mindennek az a következménye, hogy nem használjuk ki a nyelv összes lehetőségeit: bizonyos szituációkban a lehetséges mondatok, illetve kifejezések közül csak bizonyos mondatokat vagy kifejezéseket használunk. Pawley és Syder (1983) szerint ez a titka az anyanyelvi beszélő folyékony és idiomatikus nyelvhasználatának: a megszokott formulákon nem kell gondolkozni, automatikusan, egészben előhívhatók. Magyar példával illusztrálva Pawley és Syder érvelését: a kalauz általában a *Kérem a (menet)jegyeket* vagy a *(Kérem a) jegyeket és bérleteket* kifejezést használja, és bár helyes lenne az adott szituációban az is, hogy *Kérem, mutassák meg a jegyeket* vagy *Szeretném, ha mindenki megmutatná a jegyét* vagy akár az is, hogy *Most sor kerül a jegyek és bérletek ellenőrzésére* vagy *Eljött a jegyek és bérletek ellenőrzésének az ideje*; az utóbbi kifejezéseket általában, hacsak nem nagyon tréfás kedvű, nem használja. A szokászerű nyelvhasználat tehát alapvető jelentőségű a kommunikációban.

A nyelvi normát Bartsch (1987: 166–78) és Tolcsvai (1998: 32–3) nyomán **orientáló mintákként** határozhatjuk meg, amelyeket az egyszerű **szokástól a normatív erő** különböztet meg. A normatív erőt a normától eltérő viselkedés kritizálása, javítása és szankcionálása adja (Bartsch 1987: 166). Ennek alapján tehát azt mondhatjuk, hogy a norma olyan **szokásos nyelvhasználatot jelent, amely a normatív erő révén orientáló mintaként működve előírja, illetve szankcionálja a kívánatos, illetve nemkívánatos nyelvhasználatot.**

A **norma** és a **szokás** megkülönböztetése mellett tehát fontos hangsúlyozni, hogy a norma szerinti nyelvhasználat **szokásos nyelvhasználat**. Ezt hangsúlyozza Coseriu (1970, idézi Bartsch 1987: 153) is, aki szerint a norma határozza meg, hogy a nyelvi rendszer lehetőségei közül a nyelvhasználatban mely formák fordulnak elő (vö. Pawley és Syder, 1983), tehát a norma – a szokás alapján – leszűkíti a választékot, majd ezt a szűkítést a normatív erő révén rögzíti.

2.2 A normák betartásának motivációja

A norma kialakulása és értelme a szokásos nyelvi formák gazdaságosságával és feldolgozhatóságával kapcsolatos: a norma alapja eredetileg az ismétlődő típusú szituációkban való azonos nyelvi viselkedés, amely a megszokás révén részben automatizálható, így célszerű és gazdaságos; a szokásos formák könnyebben feldolgozhatók, mint a szokatlanok, tehát a megértés könnyebb, ha a szokásos, a normáknak megfelelő formákat használjuk (ld. lent).

A normák betartását ösztönzi az a tény, hogy a túl nagy változatosság és túl gyors változás zavarokat okozhat, a normák viszont csökkentik a variabilitást, és fékezik a nyelv változásának ütemét. Ily módon tehát a normák betartása közvetve is a jobb megértést szolgálja. A gyors változás és a normák elbizonytalanodása zavarhatja a sikeres kommunikációt: erre tanulságos példát szolgáltatnak a Sifianou (2001: 30) által leírt görögországi normaváltás nehézségei. A normaváltást követően sokakban bizonytalanság érzése keletkezett, és igény mutatkozott a tanácsadásra. A szerző óvatosan megjegyzi, hogy talán az sem lett volna baj, ha ebből a nyelvészek nem vonják ki magukat.

A nyelvi norma betartását ösztönözheti az a tény is, hogy a norma szerinti viselkedés a csoportidentitás jelzésére is szolgál. Ez a funkció esetenként akkor is fennmarad, ha a norma szerinti nyelvhasználat (már) nem gazdaságosabb, a kommunikáció szempontjából nem hatékonyabb, mint a normától eltérő nyelvhasználat.

2.3 Nyelvi normák

A *norma* szót, illetve terminust általában többes számban használjuk, és *nyelvi normákról*, illetve *nyelvhelyességi normákról* beszélünk. Ez jelzi, hogy egy adott nyelvben többféle norma létezik. Megkülönböztethetünk normákat nyelvi szintek szerint: Bartsch (1987: 190–1) fonetikai, fonológiai, morfológiai, szintaktikai, szemantikai és pragmatikai normákat említ. (Szerintem a lexikai-szemantikai szinten belül külön említendő a frazeológia szintje.) Tolcsvai (1998) a nyelvtani és a hangtani normákat emeli ki, és a helyesírás kérdésével külön foglalkozik. A felsorolásokból hiányzik a szövegszint: erre a kérdésre az alábbiakban visszatérünk.

Megkülönböztethetjük továbbá az egyes nyelvváltozatok normáit. Minden nyelvben léteznek nyelvváltozatok (a regiszter és stílus szerinti változatok még úgynevezett primitív társadalmakban is). Adott nyelvközösségen belül megkülönböztethetünk nyelvhasználó és nyelvhasználati terület szerinti változatokat (Halliday 1978): az előbbieket közé tartoznak a regionális változatok (dialektusok), továbbá temporális (korhoz kötődő) és társadalmi réteg szerinti változatok (szociolektusok), míg a használati terület szerint a különféle regiszterek és műfajok. Mindezek a nyelvváltozatok létezhetnek beszélt és írott nyelvi, továbbá különböző stílusváltozatokban. Mivel az egyes nyelvváltozatok különböző, egymást keresztező szempontok szerint térnek el egymástól, az egyszerűsítő, kétdimenziós ábrázolás nehézségekbe ütközik (Sándor 2001a: 36).

Az egyes nyelvváltozatok normái nem minden szint tekintetében térnek el egymástól: éppen ezért lehet a különböző nyelvváltozatokat azonos nyelvhez tartozónak tekinteni, és éppen ezért nem mindig lehet azonnal felismerni, hogy a nyelvközösség adott tagja adott helyzetben melyik nyelvváltozatot használja. Így például a (protestáns) *prédikáció* és a (katolikus) *szentbeszéd* normái a kiejtés, morfológia, szintaxis és lexika szintjén megegyeznek a sztenderd emelkedett stílusú beszélt nyelvi normáival, és inkább csak lexikai-frazeológiai szempontból térnek el attól és egymástól (bár a protestáns *prédikáció* egyes szavak kiejtésében is eltér: *íge, prédikáció, sákramentum, keresztyén* stb.).

Megkülönböztethetjük a normákat a kommunikatív kompetencia egyes összetevői szerint is, és beszélhetünk nyelvi, szövegalkotási (diskurzus-), szociokulturális, pragmatikai és stratégiai normákról.

2.4 Normák és szabályok

A norma mint **szokásos nyelvhasználat**, a nyelvi rendszer használata során kialakult konvenciók és megkötések értelmezése feltételezi, hogy vannak alternatív formák, amelyek önmagukban véve helyesek, és amelyeket használhatnánk ugyan, de az adott szituációban mégsem tartunk célszerűnek, vagy egyszerűen nem szoktuk úgy használni, és van egy kitüntetett, helyesnek tartott, illetve általában használt forma (vö. Bartsch 1987: 153). Így például az *egy csomó* kifejezés önmagában helyes, de az **egy csomó kísérletet végeztünk* kifejezés a tudományos dolgozat normáinak nem felel meg.

Ha nincs választási lehetőség, akkor szabályról kell beszélnünk (Villó 1992: 15). Ugyanakkor a *nyelvi normák* kifejezést gyakran használjuk kiterjesztő módon úgy, hogy a nyelvtan szabályait is beleértjük. Szigorúbb értelemben véve a nyelvtani szabályok – amennyiben azok az egyén nyelvi kompetenciáját írják le – nem adnak lehetőséget a kommunikációs helyzettől függően alternatív formák közötti választásra, és így nem képezik a norma részét. Így például számnév után egyes számú főnév áll a magyar nyelv mindegyik regionális változatában, tehát a **Tíz diákok állnak a folyosón* mondat nem a normákat sérti, hanem a nyelvtani szabályokat: egyetlen magyar anyanyelvi beszélő nyelvi kompetenciája sem tartalmazza ezt a lehetőséget. A **házban* forma (a *házban* helyett) nem a szokásos kifejezés-módot sérti, mivel ilyen formát nem lehet létrehozni a magyar nyelv egyetlen változatának szabályai szerint sem: a magánhangzó-illeszkedés olyan szabály, amely a magyar nyelv összes változatában érvényesül. A lexika tekintetében már nehezebb kötelező szabályokról beszélnünk, de azért megkockáztathatjuk, hogy a különböző szótévesztések (*gladiátor* helyett *radiátor*) nem a normát sértik, hanem a (lexikai) szabályokat. Az ilyen típusú hibák tehát szigorú értelemben véve nem norma-, hanem szabálysértések. Az adott nyelvközösség egésze számára minden esetben kötelező nyelvi szabályokat tehát szigorú értelemben véve nem tekinthetjük normának.

Ugyanakkor a tágabb értelmezésnek is megvan a létjogosultsága, és ezt az értelmezést követi a jelen dolgozat is. A nyelvi szabályok és normák ugyanis nem

határolhatók el egymástól mereven. A nyelv különböző szintjein gyakran nehezen határozható meg, szabályról vagy normáról van-e szó, és nem lehet megjósolni, mikor válik egy szabály normává, mikor jelennek meg alternatív, használható formák. A szabály tehát végső soron úgy is felfogható, mint a norma szélsőséges esete, ha „az adott szabály egyedüli mintaként érvényes az egész nyelvközösség számára egy adott időszakban [...] ez az érvényesség azonban nem volt föltétlenül meg a múltban, és nem biztos, hogy így lesz a jövőben ...” (Tolcsvai 1998: 38).

A szabályok elsősorban a fonológiai és grammatikai struktúrával kapcsolatosak, míg a nyelvhasználat más szintjein inkább normák érvényesülnek. A nyelvtani morfémák általában diszkrétan elkülönülő egységek (Tolcsvai 1998: 38), használatauk kevés átmenetet enged meg: vagy *-nák*, vagy *-nék* végződést használok – a kettő (többnyire) világosan megkülönböztethető. Ezzel szemben az egyes fonémák fonetikai realizációja gyakran tág határok között mozog, tehát itt inkább normákról beszélhetünk; ugyanakkor szabály jellegű az a követelmény, hogy az egyes fonémák megkülönböztethetőek legyenek. Az asszimiláció többnyire szabály, de vannak normatív elemei is. A lexika tekintetében szabálynak foghatjuk fel, hogy a szavakat meghatározott jelentésben használjuk, így a *piros* és a *zöld* jelentése különbözik egymástól, ugyanakkor a szavak jelentése a kontextustól függően változhat, és az alapjelentés inkább normaként irányítja a kontextuális értelmezést. A szókapcsolatok kifejezetten a norma területére esnek: az *elvetni egy ötletet* szókapcsolatban használhatjuk az *elvetni* ige helyett az *eldobni* igét is, bár a norma szerint az előbbi a helyes, szokásos szókapcsolat, elvileg az utóbbi is lehetséges, és minden nehézség nélkül értelmezhető.

A mondat és a szöveg szintjén is inkább normákról beszélhetünk, mint szabályokról: az *ő* névmást a magyarban például kitehetjük akkor is, amikor igazából nincs rá szükség, vagy éppen zavaró a megjelenése. Önmagában az *Elment* és az *Ő elment* mondat is helyes, tehát létező nyelvi forma, és csak a szövegösszefüggés alapján dönthető el, melyik formára van szükség. Normák érvényesülnek a szociokulturális, pragmatikai és stratégiai kompetencia tekintetében is. Általában elmondhatjuk, hogy az egyes elemektől a nagyobb egységek felé haladva a szabályoktól a norma felé haladunk, és a magasabb szinteken (a szövegépítés és a retorikai szerkezet szintjén) egyre bonyolultabbá válik a norma meghatározása.

Szövegalkotási normák. A fentiekben több alkalommal utaltam szövegalkotási normákra, ugyanakkor – mivel a szöveg létrehozásában és megértésében nemcsak nyelvi elemek játszanak szerepet – a szakirodalom szerint *szövegnormákról* vagy *szövegalkotási normákról* tulajdonképpen nem beszélhetünk (vö. Bartsch 1987: 16, Tolcsvai 1998: 37, Szikszainé 1999: 57–8). A magam részéről ezt nem kívánom kétségbe vonni, de a fordításértékelés kérdéseinek vizsgálata céljából feltételesen, bizonyos megszorításokkal, használni fogom a *szövegalkotási normák* kifejezést, hasonlóan a fordítástudomány más képviselőihez (ld. Dróth áttekintését 2001: 22–65).

Az ilyen korlátozott értelemben normáknak tekintett szövegalkotási normák jellegzetessége, hogy – mivel a szövegépítési lehetőségek rendkívül változatosak, és a gyenge megoldástól a nagyon jóig folyamatos az átmenet, és mivel a szöveg koherenciája nem csak nyelvi tényezőktől függ – ezeknek a normáknak a megsér-

tése nem eredményez abszolút hibát, tehát olyan normasértést, amely önmagában is helytelen volna. A szövegnormák inkább a Grice negyedik maximájából következő elvárásokból származtathatók: amit mondunk, legyen világos. Az viszont nem mindig világos, hogy ennek az elvnek a betartásához mikor mi szükséges. Éppen ezért a szövegnormák esetében a normatív erő kisebb, a stigmatizáció kevésbé jellemző, és az identitásjelző funkció kevésbé érvényes. Mivel az egyének diskurzus-kompetenciája eltérő, a szövegalkotással kapcsolatos kritika nem a nyelvváltozatra, hanem a konkrét nyelvhasználó konkrét nyelvhasználatára vonatkozik.

A szövegalkotási normák közé sorolhatunk részben olyan jelenségekkel kapcsolatos normatív elvárásokat, amelyeket hagyományosan a szintaktika körébe szoktunk sorolni, így például a tematikus tagolás és a fókusz kérdéseit. Ide sorolhatjuk a kohéziós eszközök használatát is. Normatív jellegűnek tarthatjuk azt a követelményt, hogy a szövegben a referencia nyomon követhető legyen. A szövegnormák, szemben a nyelvtani normákkal, gyakran statisztikai jellegűek, az egyes szerkezetek, lexikai vagy frazeológiai egységek különböző szövegtípusokban való disztribúciójával kapcsolatosak, és ebből következőleg többnyire nem nyilvánvalóak.

A továbbiakban tehát a *szövegalkotási normák* kifejezést a fent körülírt értelemben fogom használni, tudva azt, hogy ezek a normák sokszor nehezen határozhatók meg és nem kötelező érvényűek: inkább elveknek, konvencióknak vagy tendenciáknak értelmezhetők. Ugyanakkor, ha a normát prototípus-fogalomként képzeljük el, amelynek egyik oldalon periférikus tagjai azok a kötelező szabályok, amelyek egy nyelvterületen szocioregionális kötöttségek nélkül érvényesülnek (Tolcsvai 1998: 49–50), akkor a másik oldali periférián a konvenció jellegű (nem szankcionált, de szokásos) nyelvhasználatot helyezhetjük el; erre a területre esnek a szövegnormák. A szabályok és a normák, illetve a normák és a konvenciók közötti átmenet folyamatos.

NORMA						
Szabály	<	>	Norma	>	<	Szokás, konvenció
nyelvtan: az egész nyelvközösségre érvényes; a forma zéró variabilitással érvényesül			nyelvtan: több választási lehetőség közül egyik preferálása és szankcionálása			szöveg: sok választási lehetőség közül a leggyakoribb, leghatékonyabb, preferált változat

2.5 Nyelvi normák és nyelvtani szabályok

Ha a szabályokat nem tekintjük a normákhoz tartozóknak, paradoxonnak tűnhet, hogy a **nyelvi normákkal** kapcsolatos viták főleg a grammatika területére irányulnak, hiszen elvileg itt egy adott beszélőközösség számára kötelezően betartandó **szabályok** vannak. Ennek ellenére a „nyelvhelyességi normák” kifejezést

többnyire éppen egyes nyelvtani (főleg morfológiai) formák használatára szoktuk vonatkoztatni.

A nyelvtanközpontúságnak több oka van. Az egyik ok az, hogy – bár adott nyelvváltozatban belül a nyelvtani szabályok alkalmazásának nincs alternatívája – az egyes nyelvváltozatok nyelvtani szabályai eltérhetnek, így adott nyelvközösségen belüli nyelvváltozatokban a nyelvtan egyes területein különbségek alakulnak ki, egymással versenyző szabályok keletkeznek, és ily módon létrejön a norma fogalmához szükséges több forma közötti választási lehetőség. A másik ok az, hogy a grammatikai szabályrendszer szilárdsága változó: a ritkább szerkezetek és morfológiai formák területén már nem találunk annyira egyértelmű és kötelező szabályokat, mint a központi területeken. A ritkán vagy egyáltalán nem használt formák törölődhetnek az emlékezetből. Előfordul tehát, hogy maga a nyelvi szabályrendszer hiányos vagy bizonytalan, és ezt felerősítik az egyes beszélők egyéni eltérései. Jól ismert példa erre az *enni* ige határozói igeneve, a *csuklani* ige felszólitó módja vagy az egyes szám – többes szám használatának dilemmája bizonyos szerkezetekben. A magánhangzó-illeszkedés szabálya a magyar nyelvben elég szigorú szabálynak tűnik, a szélein azonban – a vegyes hangrendű szavak esetében – ez is kirojtosodott: saját magam például nem tudom, hogy a latin képzőt megőrző *objektíve* magyarított megfelelője *objektívan* vagy *objektíven*, és bár nem hallottam még *férfiak* helyett *férfiék*-et, a *férfival* helyett *férfivel*-t már igen.

A grammatikai „normákra” irányuló túlzott figyelem további oka az, hogy, mint fent hivatkoztunk rá, a nyelvtani morféma általában diszkrétan elkülönülő egységek (Tolcsvai 1998: 38), könnyen észrevehető, „kiszúrhatók”, míg a szövegalkotási, szociokulturális, pragmatikai normák (amennyiben egyáltalán normáknak tekintjük őket) kevésbé megfoghatók. A nyelvtani „hibák” Pym (1992b: 282) terminológiájával bináris jellegűek: vagy a „helyes” formát használta valaki, vagy nem: vagy *-tjuk*-ot ejtett, vagy *-ssuk*-ot; vagy azt mondta: *Mi ez?*, vagy azt, hogy *Ez mi ez?*; vagy azt mondta: *Ez más*, vagy azt, hogy *Ez másabb*; vagy azt mondta: *Magasabb nálam*, vagy azt mondta, hogy *Magasabb tőlem*. A kiejtési normák eltéréseit vagy észrevevesszük, vagy nem: egyes szavak kiejtésének eltéréseit (például helytelenül ejtett idegen szavak, mint a hírhedt *szimbóleum*, vagy az *originált* csomagolás) vagy a raccsolást általában észrevevesszük, a /t/ fonéma különböző ejtéseit nem feltétlenül. (Egyes esetekben a kiejtési és nyelvtani eltérés egybeesik, például a *-ba/-be(n)* esetében). Kevésbé könnyen azonosítjuk a frazeológiai normáktól való eltérést is: a következő mondat három helyen tér el a szokásos szókapcsolatoktól, de a háromból az általam megkérdezettek többnyire csak egyet vagy kettőt azonosítottak:

Hozzá kell tennem azt, hogy persze egy miniszterelnök egy ilyen döntésnek soha nem örömmel tesz eleget, mert a pénzügyminiszter úr sok feladatot sikeresen megoldott, de a kormány hitelessége és presztízse szempontjából nem engedheti meg azt, hogy ilyen eltérés mellett csak úgy áthaladjon. Ezért tehát napirendre nem lehetett térni emellett a kérdés mellett. (Medgyesi Péter, 2004. január 7.)

Az *eltérés mellett csak úgy áthaladjon* kifejezés nem igényel kommentárt, de a *napirendre nem lehetett térni emellett a kérdés mellett* furcsaságát már nem mindenki, vagy nem azonnal vette észre, míg az *egy ilyen döntésnek soha nem örömmel tesz eleget* kifejezésben előforduló keveredés „*mellett*” sokan „*csak úgy áthaladtak*”. (Vö.: *döntésnek eleget tesz és örömmel tesz eleget a kérdésnek*; a feltehető mondanivalónak egyébként jobban megfelelt volna a *nem örömmel hoz ilyen döntést* megfogalmazás.)

Végül a nyelvtani normákra irányuló kiemelt figyelmet az indokolja, hogy a fonológiai és a grammatikai kompetencia része az anyanyelvváltozatnak, így a csoportidentitás jelzése szempontjából fontos szerepük van, szemben a később tanult kompetenciákkal. A fonológiai kompetenciának azonban az írott nyelvben kisebb a jelentősége, míg a nyelvtani szabályok, illetve normák mind a beszélt, mind az írott nyelvben fontos szerepet játszanak. Az írott nyelvben a kiejtési norma helyére lépő helyesírási normákra ugyan bizonyos helyzetekben érzékenyek vagyunk, de mivel ezek később tanult normák, nem alkotják az anyanyelvváltozat részét, és ha a nem megfelelő helyesírást kritika éri, az elítélés nem a nyelvváltozatot érinti, hanem az egyént: miért nem tanulta meg.

2.6 A nyelvi szabályok, illetve normák megsértése

A norma sajátossága, hogy akkor is érvényes, ha nem tartják be (Bartsch 1987: 166), és a beszélők gyakran el is térnek az adott beszédközösség által adott kontextusban érvényesnek tartott normáktól. Az eltérés lehet szándékos és nem szándékos. A szándékos normaszegés Grice együttműködési elvének megfelelően különböző implikált jelentések kifejezésére szolgál (például a költészetben és a reklámokban), de ugyanez motiválja a normaszegést a stílusok keverése, az idegen szavak szándékos használata vagy erőltetett magyarítása, a szleng vagy trágárság nem helyén való használata vagy az értelmiségiek által gyakran imitált bunkó beszédmód esetében. A norma nem szándékolt figyelmen kívül hagyása – a tulajdonképpeni nyelvhelyességi hiba – a következő okok miatt fordul elő.

A normaszegés fajtái

1.	Az elvárt nyelvváltozat helyett más nyelvváltozat normáinak használata, például írott nyelvváltozat helyett beszélt nyelvváltozat.
2.	Tökéletlen létrehozás (performanciahibák): beszéd-, ill. helyesírási hiba, nyelvbtlás, újratekés, szerkezetek/kollokációk keverése stb.
3.	Az egyén kompetenciájának bizonytalanságai v. hiányosságai: a szövegalkotási, lexikai, szociokulturális, pragmatikai kompetencia hiányosságai (szavak, frazeológiai egységek bizonytalan ismerete, nyelvváltozatok, udvariassági formák ismeretének korlátai, stratégiák hiánya).
4.	A nyelvi rendszer bizonytalansága, hiányosságai ritkább formák esetében; analógiás létrehozás.
5.	A nyelvi rendszer változása: ingadozó/megváltozott nyelvhasználat, versenyző formák szemben a normák konzervativizmusával.
6.	Más nyelv hatása (interferencia).

1. A beszélő nem az adott helyzetben elvárt nyelvváltozat normáit követi: vagy egyszerűen más nyelvváltozatot használ (például az adott szituációban a mások által elvárt nyelvváltozat helyett az anyanyelvváltozatának megfelelő dialektust), vagy az adott szituációban elvárt nyelvváltozatot használja, de egyes formáit – szándékosan vagy különböző nem szándékolt okokból – felváltja egy másik nyelvváltozatból (például az anyanyelvváltozatából) importált formákkal. Ez elsősorban a sztenderd és a dialektusok viszonyában fordul elő. A különböző nyelvváltozatokban használt formák más nyelvváltozatba történő átvitele révén a befogadó nyelvváltozatban versenyző formák alakulnak ki és élnek együtt. Amennyiben az adott formák megfelelnek a beszélő anyanyelv-változati kompetenciájának, ezek az utóbbi nyelvváltozat szempontjából nem hibák és nem normasértések, ugyanakkor sokan a befogadó nyelvváltozat (többnyire a sztenderd) normáinak megsértéseként értelmezik (Bartsch 1987: 14), bár ma már talán – részben a leíró nyelvészek és a nyelvművelők nyelvi ismeretterjesztő munkájának köszönhetően, részben az uralkodó politikai és ideológiai eszmék változásainak hatására – kezd egy toleránsabb magatartás kialakulni egyes nyelvjárási formákkal szemben, és egyre többen és egyre több kommunikációs helyzetben tartják egyenrangú nyelvváltozatnak a nyelvjárásokat. Más nyelvváltozat normáinak átvitele adódhat abból is, hogy a beszélő/író korlátozott számú normát ismer, vagy bizonyos nyelvváltozatok (regiszterek vagy stílusok) normáit bizonytalanul ismeri: tehát nem arról van szó, hogy más normákat **akar** érvényesíteni (például a hivatalos stílusban), hanem hogy egyszerűen **nem ismeri** az adott nyelvváltozat normáit. Ez főleg a különböző írott nyelvi normák esetében fordul elő. A beszélt nyelvben ma már kevesen fordítanak figyelmet a *-ba/-be*, illetve a *-ban/-ben* különbségére, míg ezt a különbséget az írott nyelv normái még érvényesítik; az *aki*, *amely*, *ami* megkülönböztetése jelenleg már az írott nyelvben is csak igen korlátozottan érvényesül. Így például ha a beszélő kötetlen beszédstílus helyett hivatalos stílust használ (vagy fordítva), katolikus normák helyett protestáns normákat alkalmaz vallási regiszterben, politikai beszédben szlenget vagy trágár kifejezést enged meg magának, azt a norma (szándékos vagy nem szándékos) megsértéseként lehet értelmezni.

2. A normák figyelmen kívül hagyása vagy megsértése adódhat a tényleges nyelvhasználatnak (performancia) és a nyelvi rendszer és normák ismeretének (kompetencia) eltéréseiből is. A tényleges nyelvhasználat során, a konkrét beszédhelyzet korlátai között nem tudjuk mindig létrehozni azokat a tökéletesen jól formált és a kommunikációs helyzet normáinak megfelelő megnyilatkozásokat, amelyeket ideális körülmények között a rendelkezésünkre álló szabályrendszer és normaismeret alapján képesek lennénk. Nem tudjuk tehát érvényesíteni a normára vonatkozó ismereteinket: nem az adott nyelvváltozatban elfogadott nyelvtani és lexikai formákat használjuk. A performancia tökéletlenségei közé tartozik például a nyelvbotlás, hibás szóhasználat (például amikor összekeverjük a hét napjait, és *szerda* helyett *szombatot* mondunk stb.), a beszélő fizikai vagy pszichológiai korlátaiból származó hibák (beszédhiba: dadogás, hadarás, raccsolás stb.), a figyelmetlenségből vagy időhiányból eredő hibák (például vonzatok eltévesztése, helyesírási hibák), memóriaproblémákból származó hibák (egyeztetés hiánya: elfelejtettük, mi volt az alany), a beszélt nyelv sajátosságai (nem fejezzük be a mondatot, mert látjuk,

hogy a beszédpartner már megértette, amit mondani akartunk), a gondolkodás lassúsága stb. Ezeket a hibákat saját magunk is észrevesszük, és ha felhívják rá a figyelmünket, többnyire elismerjük és javítjuk, mivel a korábban létrehozott hibás termék nem felel meg a saját kompetenciánknak sem.

3. Az egyéni nyelvi kompetencia bizonytalanságai és korlátai. Különösen ritkább formák esetében előfordul, hogy adott beszélő nyelvi kompetenciája nem tartalmaz egyértelműen működő szabályt, illetve normát, amelyre az adott kommunikációs helyzetben szüksége lenne, míg a beszédközösség más tagjai esetleg ismerik és használják azokat. A beszélt nyelvben ez viszonylag ritkább, de az írott nyelvben (például a helyesírás területén) gyakori. A kommunikatív kompetencia összetevői közül adott beszédközösségben a nyelvi kompetenciát alkotó szabályrendszer központi része többnyire egységes és azonos szintű (bár ebben is vannak egyéni különbségek), a szövegalkotási, pragmatikai, szociokulturális és stratégiai kompetencia fejlettségi szintje azonban erős egyéni variabilitást mutat: egyes emberek képtelenek összefüggően beszélni vagy írni (szövegalkotási kompetencia) vagy szavaikkal szándékaikat egyértelműen és hatékonyan kifejezni, a megfelelő udvariassági szintet eltalálni (pragmatikai kompetencia) vagy a különböző beszédhelyzeteknek és beszédpartnereknek megfelelő változatokat alkalmazni (szociokulturális kompetencia) vagy kommunikációs nehézség esetén mondanivalójukat más formában kifejezni, illetve mondanivalójuk kifejezésére a leghatékonyabb formát megtalálni (stratégiai kompetencia, beleértve a retorikai kompetenciát). Bartsch (1987: 26) a szemantikai kompetenciával kapcsolatban jegyzi meg, hogy nem egyenlően oszlik meg a beszédközösségen belül, és utal Putnam nyelvi munkamegosztás-elméletére is: a nyelvközösség nem minden tagjától várható el, hogy minden kifejezést helyesen tudjon használni; senki sem tudja egy nyelv összes szavait, egyes szavak jelentését csak szakértők ismerik. A szókincs-elsajátítási kutatások (mind az anyanyelv, mind az idegen nyelv tekintetében) arra hívják fel a figyelmet, hogy a **szóismeret** összetett fogalom, és szóismeretünk nagyon sokszor részleges: ismerhetjük egy szó jelentését anélkül, hogy a szó szintaktikai jellemzőit vagy kollokációs lehetőségeit ismernénk, és ismerhetünk egy szóalakot anélkül, hogy a pontos jelentéssel tisztában lennénk. Vigotszkij (1962) különösen sokat foglalkozik az iskolai oktatásnak a szóismeret fejlesztésében játszott szerepével. Tolcsvai (1998: 51–2) szerint a magyar nyelvközösség egyes csoportjai vagy beszélőközösségei különböző mértékben ismerik „a mindennapi spontán beszéd-től távolabb álló hosszú, bonyolult és egyszerre kifejtő és bennfoglaló mondatmintákat, azaz az ilyen mondatszerkezeteket elváró beszédhelyzeteket”. Ha valaki csak egyetlen nyelvváltozatot ismer (például a beszélt nyelvváltozatot), akkor természetesen nem lesz képes egy másik (például írott) nyelvváltozat normáit betartani. Nyilvánvaló, hogy a kommunikatív kompetenciába, különösen a szociokulturális kompetenciába, beletartozik több nyelvváltozat normáinak legalább passzív ismerete, és az is nyilvánvaló, hogy nagyon sok embernek korlátozott a szövegalkotási és szociokulturális kompetenciája.

4. A normától való eltérés, mint említettük, adódhat a nyelvi szabályrendszer hiányosságaiból, következetlenségeiből, a szabályok egyértelműségének hiányából, például amikor a beszélő egy paradigma hiányzó formáját akarja (esetleg analógia

révén) létrehozni, és ezt a beszédpartner nem tartja elfogadhatónak. Így például a legtöbb magyar igének van *-va/-ve* képzős határozói igeneve, de az *enni* és *inni* igék esetében nem világos, hogy lehet-e, és ha igen, milyen tőből lehet képezni. Még gyakoribb, hogy a (nem szabályjellegű) normák bizonytalanok, nem egyértelműek. Míg a nyelvtani szabályok többsége kötelező érvényű és nyilvánvaló (legalábbis a nyelvhasználó számára így tűnik), addig a lexikai és frazeológiai szabályok már nem annyira egyértelműek: a pragmatikai tényezőktől függően adott szó teljesen új kontextuális jelentést vehet fel. Még inkább vonatkozik ez a szókapcsolatokra: a szokatlan szókapcsolatok túlnyomó többségére nem mondhatjuk, hogy helytelenek vagy indokolatlanok, csupán azt, hogy szokatlanok. Éppen ezért rendkívül nehéz megmondani, hogy performancia- vagy kompetenciahibáról van-e szó, illetve hogy egyáltalán történt-e normasértés. Ugyanez vonatkozik a mondat-, illetve szövegépítésre.

5. A nyelvi rendszer változásai során alternatív formák jelennek meg ott, ahol korábban nem volt választási lehetőség, versenyző formák jönnek létre, vagy új normák alakulnak ki. A normák konzervativizmusa miatt ezeket az új formákat gyakran hosszabb időn keresztül normasértésnek tekintik.

6. A normától való eltérés adódhat más nyelv interferáló hatásából. Amennyiben ez a hatás egyszeri, és az idegen nyelvi minta nem épült be a beszélő nyelvváltozatába, tehát más forma tartozik nyelvi kompetenciájába, de az adott körülmények között az idegen nyelvi minta erősebbnek bizonyult, akkor az idegenszerű formát interferencia-hibának, illetve normasértésnek tarthatjuk. Ha az idegen elem vagy minta beépült a beszélő, illetve a nyelvváltozat rendszerébe, akkor természetesen nem hibáról, hanem új normáról van szó. Az interferencia-hibák különösen gyakran fordulnak elő fordításban, míg a kétnyelvűség körülményei között mind az interferencia, mind az idegen nyelvi minta új normaként való befogadása előfordul.

A normasértés egy különleges esetét írja le Jettmarová (1997: 53–4), amelyet én a nyelvi imperializmus megnyilvánulásaihoz sorolnék. A rendszerváltás után a nemzetközi társaságok lefordították reklámjaikat a különböző kelet-európai nyelvekre is, de olyan mértékben ragaszkodtak a szó szerinti megfeleltetéshez, hogy a lefordított reklámok ütköztek a befogadó nyelv normáival. Így például a *Cats would buy Whiskas* hirdetés Magyarországon hosszú időn keresztül *Macskák Whiskast vennének* formában futott, névelő nélkül.

2.7 A normák szankcionálása

Ebben a részben tartjuk magunkat a leíró szemlélethez, és egyszerűen leírjuk, milyen szankciókkal járhat a normaszegés. Nem minősítjük a szankciókat helyesnek vagy helytelennek: egyszerűen vannak.

A szankciók skálája az enyhe rosszallástól az előítéletig, megbélyegzésig és a diszkriminációig terjed. A hétköznapi beszélgetés során az értékelés következményei többnyire hétköznapiak: regisztráljuk, hogy egyes emberek – szerintünk – nyelvhelyességi hibákat követnek el, és ez természetesen befolyásolja az illetőkre

vonatkozó véleményünket és várakozásainkat, de ezeket önmagában nem feltétlenül határozza meg. Tudomásul vesszük, hogy egyesekkel könnyen megértetjük magunkat, és nem vonják el a figyelmünket olyan nyelvi sajátosságok, amelyek a mi nyelvváltozatunk szerint nem helyesek, míg másokat nehezebben értünk, mert nehezen, körülményesen fejezik ki magukat, vagy szerintünk helytelen nyelvi formákat használnak; előfordul, hogy a nehezen érthető vagy szerintünk helytelen nyelvhasználat bosszankodást okoz, és az is előfordul, hogy közvetlenül kifejezzük egyes nyelvi formákkal kapcsolatos véleményünket (*Nem eszek, hanem eszem*), vagy felszólítjuk a beszédpartnert, hogy javítson kommunikációs színvonalán (*Beszélg már érthetően!*), és egy sor metalingvisztikai eszközt használunk a megértés közös erővel történő biztosítására. Saját beszédteljesítményünket is értékeljük: gyakran javítjuk magunkat, figyelembe véve a beszédpartnertől érkező visszacsatolást is (*Ezeknek nincs esze... eszük; Hogy is fejezzem ki magam...; Igen, ahogy mondod: ez a helyes szó*). Néha nyugtázzuk, hogy nem tudjuk adekvátan kifejezni magunkat (*Nem tudok rá jobb szót, mint...*).

Az általunk betartandónak ítélt norma alapján a beszélő személyiségére, műveltségére vonatkozó következtetéseket vonunk le, amelyek nem mindig helytállóak: sztereotípiákon alapulnak, és esetenként előítéletekhez, diszkriminációhoz vezethetnek. Ugyanakkor a sztereotípiák hasznos is lehet, mivel sok esetben megbízható támpontot nyújt a várható viselkedés előrejelzéséhez. (A sztereotípiák elkerülhetlenségéről és részleges pozitív szerepéről ld. Hunyadi 1996: 7.)

A normák szankcionálásának szigorúsága jelentős mértékben függ a kommunikációs helyzettől és ezen belül különösen a beszélő és a hallgató viszonyától. Részben ez határozza meg, hogy a hallgató (olvasó) mennyi energiát hajlandó a megértésbe befektetni, mennyi többlet-erőfeszítésre hajlandó, mennyire türelmes a hibás, a normáknak nem megfelelő, a nehezen érthető és bosszankodást okozó produkcióval szemben. Nem szoktuk a normák betartását szigorúan venni abban az esetben, ha az adott kommunikátortól nem várható el a normák betartása. Nyilvánvaló, hogy a kisgyermek nem tud az írott nyelv normái szerint fogalmazni: ezt éppen az iskolában kell megtanulnia. Ha valaki soha életében nem mondott pohárköszöntőt, nem várhatjuk el tőle az adott műfaj normáinak betartását. Egyszerű emberektől nem várhatunk politikusi nyilatkozatokat, a külföldi diáknál eltekintünk a szociokulturális normák betartásától (sőt elébe megyünk azzal, hogy eleve letegezzünk minden külföldit). Ha tehát a hibás produkció oka a beszélő kompetenciájának olyan korlátozottsága, amelyről nem tehet, és a hallgató jóindulatúan viszonyul a beszélőhöz, akkor a hibás vagy nem a leghatékonyabban megfogalmazott megnyilatkozás által igényelt nagyobb feldolgozási erőfeszítés nem okoz irritációt, legfeljebb fáraszt. Ha viszont úgy ítéljük meg, hogy a hibákért vagy nehezen értelmezhető megnyilatkozásért a közlő fél felelős, mivel nem tesz elég erőfeszítést a megértés megkönnyítésére, akár aktuálisan a beszéd során, akár azt megelőzően (nem sajátította el az adott szituációban érvényes normákat, noha erre lehetősége lett volna), vagy eleve negatívan ítéljük meg a beszélőt, akkor alacsonyabb a toleranciaküszöbünk. Bartsch szerint (1987: 99) erősebb a normaszegés megítélése, ha az illető a saját közösséghez tartozik. A szankcionálás természete-

tesen függ a beszélő és a hallgató közötti hatalmi és tekintélyi viszonyoktól is; James (1998: 219) Kissinger példáját említi:

Similarly, when the speaker is an eminent scientist or a skilled statesman like the former US Secretary of State Henry Kissinger, even the most precious or pedantic listeners will make an effort not to notice the linguistic imperfections, and frequently no effort on their part will be required because the import of the message automatically overrides those imperfections. This explains why [...] the Kissingers or Pavarottis of this world have all their imperfections overlooked.

Szigorúbb megítélés alá esnek tehát azok, akiktől elvárható lenne a nyelv normakövető és hatékony használata. Komoly (és indokolt) következményei lehetnek a normák be nem tartásának, akár a performancia, akár a kompetencia hiányosságából erednek, a publikus és hivatásos nyelvhasználat területén: a sportriportereket, tv-bemondókat, újságírókat, politikusokat és fordítókat állandó kritika éri különböző nyelvhasználati hibáikért (azaz a gyenge termékminőségért). A gyenge színvonalú kommunikációnak esetenként konkrét anyagi vagy egzisztenciális következményei is lehetnek (például ha a fordítást nem fizetik ki, vagy a fordítónak kártérítést kell fizetnie; ld. Szabari 1999: 29).

A normák szigorúsága és szankcionálása a különböző nyelvi szintektől (a kommunikatív kompetencia különböző összetevőitől) függően is változik. Az egyes nyelvváltozatok beszélői leginkább a nyelvtani szabályokat és a kiejtési normákat érzik sajátjuknak, identitásuk (az anyanyelvváltozat) részének, éppen ezért reagálnak érzékenyen az ettől eltérő nyelvhasználatra, míg jóval többet tűrnek el a szóhasználat, a frazeológia, a mondat és a szöveg szintjén, ahol a normák kevésbé egyértelműek és kisebb normatív erővel rendelkeznek (ld. fent).

2.8 A normák szankcionálásával kapcsolatos viták

Az utóbbi években a nyelvműveléssel kapcsolatos viták visszatérő motívuma volt, hogy a sztenderd normáinak szankcionálása igazságtalan azokkal szemben, akik más nyelvváltozatok normáit követik, ráadásul a sztenderd normái nyelvészeti szempontból semmivel sem jobbak vagy hatékonyabbak, mint más normák: a sztenderd norma szerinti *eszem* igealak semmivel sem „helyesebb” és semmivel sem könnyebben érthető, mint az *eszek* igealak. Ráadásul sok esetben a sztenderd nyelvváltozatot beszélők többsége sem a normatív előírások szerinti „helyes” formákat használja. A viták során különösen előtérbe kerültek a **nyelvi emberi jogok**, nevezetesen az, hogy senkit sem szabad megbélyegezni vagy hátrányos helyzetbe hozni azért, mert nem egy bizonyos nyelvváltozat (a köznyelv, illetve sztenderd) normái szerint beszél vagy ír. (Mellékesen megjegyzendő, hogy nálunk azért kevésbé jellemző az, ami állítólag máshol előfordul, hogy a nem sztenderd nyelvet beszélőket kizárják egyes foglalkozásokból: vö. Bartsch 1987: 103). Sándor (2001a: 46) szerint

aki a nyelv alapvető funkciójának tekinti az identitásjelzést is, az nem sérti meg a nem sztenderd beszélőket azzal, hogy a nyelvváltozatukat, s ezzel együtt közösségüket kritizálja; aki úgy gondolja, hogy az elsőként elsajátított nyelvváltozathoz szorosabban kötődünk, mint a később megtanultakhoz, annak nem jut eszébe leszoktatni az embereket arról, hogy úgy beszéljenek, ahogy elsődleges közösségükben tanulták.

A fentiekkel teljes mértékben egyetértek, de úgy gondolom, hogy ebből az egyetértésből nem következik az, hogy a normák betartására irányuló törekvés, illetve a normák szankcionálása **minden esetben** helytelen lenne. A különböző nyelvváltozatok egyenjogúságának elvéből és a nyelvi intolerancia elutasításából **NEM** következik, hogy

- a normasértés minden esetben azt jelenti, hogy valaki **más** normákat követ: a helytelenített forma lehet performanciahiba eredménye is, ami kellő gyakorlással elkerülhető lett volna, és bizonyos esetekben az erre irányuló gyakorlás elvárható;
- bármilyen kommunikációs helyzetben bármilyen nyelvváltozat, illetve nyelvi forma használata elfogadható (például trágár beszéd a parlamentben);
- ha a beszélő egyes (főleg írott) műfajok, regiszterek vagy stílusok normáit megsérti, azt mindig azért teszi, mert anyanyelvváltozatának normáit követi: lehet, hogy nem ismeri az elvárt normákat, noha ez tőle elvárható lenne;
- az egyénnek, különösen ha foglalkozása nyilvános nyelvhasználatot igényel, nem kell megtanulnia a különböző műfajok, regiszterek vagy stílusok normáit, és ha ezt elmulasztja, azt nem lehet számon kérni rajta;
- adott (főleg publikus) kommunikációs helyzetben az elvárt nyelvváltozat normáinak megsértése esetén a szankciók minden esetben helytelenek, igazságtalanok, és jogtalanok lennének.

A leíró szemlélet érvényesítése során nem célszerű tehát a nyelvváltozatok egyenjogúságának kérdését összemosni a nyelvhasználat hatékonyságának és helyénvalóságának kérdéseivel. Nem célszerű magatartás az sem, ha kijelentjük, hogy tudományos szempontból a normákat nem lehet indokolni, és a sztenderd normáinak betartására irányuló törekvések csupán a hatalmi elit uralmát szolgálják. Itt nem kívánom a sztenderd nyelv és a nyelvjárások kérdéseit, a sztenderd funkcióját és létjogosultságát elemezni, csupán néhány ellentmondást szeretnék megemlíteni.

A nyelvváltozatok egyenjogúsága nem jelenti azt, hogy nincsenek normák, vagy nem kell betartani a normákat, vagy hogy az egyes nyelvváltozatok beszélőinek nincs normatudatuk. Minden nyelvváltozatnak megvan a maga normája, amelyet a nyelvváltozat beszélői betartanak, vagy betartandónak tartanak: adott dialektus vagy szociolektus beszélői között a sztenderd („pesties”) nyelv beszélője kerülhet hátrányos helyzetbe. A normával kapcsolatos gondoktól, az előírástól és

szankcionálástól tehát nem szabadulunk meg azzal, ha az egyes nyelvváltozatokat egyenrangúnak tekintjük: a normatudattal kezdenünk kell valamit. Az embereknek van normatudatuk, és elkerülhetetlenül értékelnek.

Fontos figyelembe vennünk, hogy a normák kérdése nem teljes mértékben nyelvészeti kérdés, és ebből a szempontból irreleváns, hogy tudományos (nyelvészeti) szempontból semmi sem indokolja a sztenderd normák más normák fölé helyezését. Ha a nyelvi emberi jogok közé besoroljuk azt a jogot, hogy mindenki a saját anyanyelvváltozatának normái szerint beszélhessen, és ebben senki és semmi ne háborgassa, akkor egyrészt kilépünk a leíró nyelvészetből (a „tudomány” hatóköréből) a társadalmi cselekvés és a jog mezejére, másrészt ellentmondáshoz jutunk: **helytelen** ugyan az általunk betartandónak ítélt **nyelvhelyességi** normák alapján bárkinek a nyelvhasználatát **helyteleníteni**, de az sem **helyes**, ha rá akarjuk erőltetni valakire azt a véleményt, hogy ne értékeljen (vö. Tolcsvai 2002).

Ugyancsak nem nyelvészeti kérdés, hogy ha a nyelv különböző változatainak (a beszélt nyelv, illetve különböző nyelvjárások) egyenértékűségét hirdetjük, akkor nem tévesztjük-e meg éppen azokat, akiknek az érdekeit képviselni akarjuk (ld. az 1. részt.) A nyelvi emberi jogok közé beletartozik az a jog is, hogy mindenki megismerhesse azokat a nyelvváltozatokat, amelyek társadalmi érvényesülését elősegítik. Mivel az egyes nyelvközösségekben erősek a normatív tendenciák, a nyelvi emberi jogokhoz hozzátartozik az is, hogy a beszélők tájékoztatást és eligazítást kapjanak az érvényes normákról. A tájékoztatásnak nem feltétlenül kell előíró jellegűnek lennie, de az embereknek joguk van tudni, hogy milyen következményekkel jár(hat), ha nem követik a normát: egyszerűen rosszul fogják érezni magukat (mint amikor kiderül, hogy mindenki más nyakkendő visel a társaságban), vagy komolyabb hátrány éri őket (nyakkendő nélkül be sem engedik őket). (A nyelvészek is használják a *Helyesírási tanácsadó szótárt*.)

A sztenderd normáit ugyanis csak az kérdőjelezheti meg, aki nem függ a normaadóktól. Aki a normák be nem tartásának következményeit nem tudja kivédeni, az jobban teszi, ha szükség esetén betartja a normákat, amíg el nem éri a normák megváltoztatását vagy más normák tolerálását. Amíg a sztenderd normáitól eltérő normák iránti tolerancia nem válik uralkodóvá a tudományos és az üzleti életben, addig veszélyes dolog arra biztatni a dialektusok és szociolektusok beszélőit, hogy ne tanulják meg a sztenderd normáit (beleértve a helyesírást), és használják csak bátran minden kommunikációs helyzetben azokat a stigmatizált formákat, amelyeket egyébként a sztenderd normáit vitató nyelvészek messze elkerülnék. Honey (1997: 43) beszámol arról, hogy a Black English normáinak iskolai elismerése ellen éppen a fekete szülők tiltakoztak legélesebben – nyilván tudták, hogy miért.

A normák tanulása. Nem nyelvészeti érvelés, hogy a sztenderd normái egy hatalmi elit érdekeit szolgálják, és nem is feltétlenül igaz. Honey (1997: 131) szerint a sztenderd angol nem osztálydialektus, hanem az iskolázottság (*educatedness*) jele. Amennyiben a normák jelentős részét explicit tanulóval az iskolai oktatás során sajátítjuk el (a helyesírás, illetve a különböző regiszterek és stílusok normáit mindenképpen), akkor ez nem feltétlenül elvetendő nézet: abban, hogy egy másik nyelvváltozat normáit is meg kell tanulnunk az anyanyelvváltozat normái

mellett, és esetenként ez utóbbiakat kell alkalmaznunk, nincsen semmi megalázó, antidemokratikus vagy lehetetlen. Igaz, az anyanyelvváltozat normáinak identitásjelző funkciója is van, az viszont nem igaz, hogy ha az egyén az általa eredetileg elsajátított normáktól eltérő normák szerint beszél vagy ír adott kommunikációs helyzetben, az feltétlenül identitászavarokhoz vezet.

A grammatikai és fonológiai kompetencia módosítása, az elsajátított szabályok, illetve normák újakkal való felváltása viszonylag nehezebb, mivel a fonetikai, fonológiai és grammatikai kompetencia nagyjából már kisgyermekkorban kialakul, és felveti a csoportidentitással kapcsolatos problémákat, különösen ha az eltérő normák megismertetése azok erőszakos terjesztésével, a korábbiak elvetésével és stigmatizációjával jár együtt. Ez azonban nem szükségszerű: a sztenderd normáit meg lehet ismertetni úgy is, hogy nem várjuk el azok betartását. Andersson (2001: 97–8) szerint Svédországban a bi-dialektizmusra törekvés megnyugtató eredményeket hozott: az emberek nyugodtan használják és tiszteletben tartják azt a nyelvváltozatot, amelyet otthonról hoztak, ugyanakkor elsajátítják a sztenderd változatot is, amelyet az ország bármely részében és bármilyen társadalmi helyzetben használhatnak. Megjegyzi, hogy ennek a kedvező helyzetnek a kialakulásában közrejátszott az, hogy a nyelvészek és nyelvművelők együttműködtek a szemlélet megváltoztatásában, míg a nagyközönség ezeket nehezen fogadta el. James (1998: 38) szerint az iskolában a sztenderd nyelvet kell tanítani mindenfajta írásos feladatban, míg az iskolán belüli szóbeli nyelvhasználat során a tanulóknak a különböző háttérű iskolatársak révén meg kell ismerkedniük különböző dialektusokkal és akcentusokkal, és meg kell tanulniuk, hogy a beszédszituáció formalitásától és technikaiságától függően melyiket célszerű választani.

Könnyebb a helyzet a lexikai-szemantikai, frazeológiai, szövegalkotási, pragmatikai és szociokulturális kompetencia terén. Ezeknek a megtanulása gyakorlatilag az egyén élete végéig tart (vö. Tolcsvai 1998: 19–20), és a tanulási folyamatban fontos szerepet játszik az iskolai oktatás is. A grammatikai normáktól eltérően ezeknek a normáknak a módosítása, kiegészítése vagy lecserélése kevesebb lelki megrázkódtatással jár. Mivel az említett kompetenciák az iskoláskor kezdetén még eléggé fejletlenek, nem feltétlenül tragédia vagy égbekiáltó igazságtalanság, ha azt várjuk az iskolai oktatástól, hogy ezeket fejlessze, és hogy esetenként az otthonról hozott nyelvi formák mellett (nem helyett) más nyelvi formák használatára vagy legalábbis ismeretére, illetve a különböző formákkal kapcsolatos társadalmi attitűdökre megtanítsa a tanulókat. Elvárható továbbá, hogy aki a nyelvet hivatásos kommunikátorként fogja használni, az többféle normát ismerjen meg, és tudjon alkalmazkodni az adott kommunikációs helyzetben elvárt normához. Ha valaki erre nem képes vagy nem hajlandó, azt nem feltétlenül igazságtalannul sújtja a nyelvhasználat értékelésének negatív vonzata.

Az írott nyelvi normák túlnyomórészt tanult (nem az anyanyelvváltozat részeként elsajátított) normák. Így például egyetlen anyanyelvi beszélője sincs a tudományos stílusnak, de ha valaki tudományos cikket akar írni, el kell sajátítania az értekező próza írásához szükséges frazeológiai, szövegalkotási és stílusnormákat. Mivel ezek a normák nem részei anyanyelvváltozatának, elsajátításuk nem jelenti az eredeti csoportidentitás feladását. A helyesírást is mindenkinek tanul-

nia kell, tehát nincs identitásjelző funkciója. A hivatali stílus normái sem velünk születettek, és bár egyáltalán nem vagyunk szolidárisak a bürokratákkal, hivatalos levélben alkalmazkodunk a hivatali stílus normáihoz.

Az írott nyelvi változatokban a morfológiai és szintaktikai normák tekintetében persze a sztenderd normái érvényesülnek, részben azért, mert a legtöbb szocioregionális nyelvváltozat nem alakított ki írott nyelvi normákat: a hivatali nyelvnek nincsenek regionális változatai, és a tudományos szakcikknek sincs (mondjuk) külön diáknyelvi változata, illetve normái (amennyiben van, az csak a tanulási folyamat közbeeső állomása). A nyelvközösség hatékony együttműködését egyébként nem feltétlenül szolgálná, ha (mondjuk) a rakéatechnika szaknyelvében több különböző regionális nyelvváltozattal kellene számolnunk.

Azok számára, akiknek nem a sztenderd nyelv (a köznyelv) az anyanyelv-változata, kétségkívül hátrányos a fenti tény (tehát hogy az írott nyelv morfológiai-szintaktikai normái a sztenderd normáin alapulnak), ezt a hátrányt azonban fölösleges dramatizálni. A sztenderd nyelvbe beleszületettek valóban élveznek némi előnyt, de azért nem szabad elfelejteni, hogy az írott nyelvi normák jelentős részét nekik is tanulni kell: így például ebben a mondatban a hagyományos normák szerint jobb lett volna azt írnom, hogy *elfelejtenünk* és *tanulniuk*: ezt azonban nem a nyelvérzésem, hanem a norma tanulása alapján tudom. Hasonlóképpen néhány bekezdéssel feljebb kétszer is olyasmit írtam, hogy *az embereknek van normatudata*, és csak később javítottam tudatosan *normatudatukra*. A sztenderdbe beleszületetteknek is tanulniuk kell a helyesírást és a helyes fogalmazást, a különböző tantárgyak szókincsét és a különböző regiszterek sajátosságait, és gyakran nekik is gondolkodniuk kell azon, hogy adott mondatban a *-suk/-sük* vagy a *-tjuk/-tjük* végződés-e a helyes, és ha az utóbbi, nekik ugyanúgy meg kell tanulniuk, hogy a helyesírás nem *-tyuk/-tyük*.

Nem arra van szükség, hogy nyelvhasználata alapján ne értékeljünk senkit – elkerülhetetlenül értékelünk. Eppen arra van szükség, hogy **megtanuljuk értékelni**, hogy adott kommunikációs helyzetben milyen normák követése a legcélszerűbb, és kitől mi várható el. A szociokulturális kompetencia (amelynek része a különböző nyelvváltozatok normáinak megismerése és a helyénvalóság értékelési képessége) a sztenderdtől eltérő normák iránti türelmet is növelheti.

A normák szankcionálásának jogossága. A norma, illetve normák szankcionálásának jogossága két fő tényezőtől függ: az egyik a norma betartásának fontossága a sikeres kommunikáció szempontjából, a másik pedig az, hogy elvárható-e a norma betartása az adott beszélőtől (írótól). Ennek megfelelően a norma alapján történő értékelés és esetleges szankcionálás minden olyan esetben természetes és jogos, amikor a norma betartása a jobb megértés előfeltétele, és amikor **hivatasos** kommunikátorok **publikus** nyelvhasználatáról van szó: ide tartoznak például a színészek, politikusok, tanárok, riporterek és fordítók. Itt az együttműködés jelentős mértékben függ a nyelvhasználatától, tehát fokozott az igény a hatékony kommunikáció iránt, miközben a kommunikáció időbeni korlátai nem teszik lehetővé a gyakori önkorrekciónál vagy a pontos jelentésnek a beszédpartnerrel együtt történő tisztázását. A nyelvhasználat tökéletlensége tehát nehezíti a megértést, és ez a beszédpartner komoly érdeksérelmével járhat együtt. Ebben az esetben

a nyelvhasználatot nem tekinthetjük magánügynek, amihez senkinek semmi köze. Nyilvános nyelvhasználat esetén a normák betartása azért is elvárható, mivel hivatalos kommunikátornak több normát kell ismernie, mint az átlagembernek, és tudnia kell, hogy melyik beszédhelyzetben melyik normát kell követnie. A szankcionálás természetes: egyrészt megértjük, hogy a sportriportereknek nincs ideje arra, hogy saját beszédprodukciójukat figyeljék, másrészt jogosan kérjük számon tőlük a gyors, hatékony és a normáknak megfelelő kommunikációt. Ha nem így beszélnek, miért nem tanulják meg, és ha nem tudják megtanulni, akkor miért akarnak a nyilvánosság előtt szerepelni?

SZAKIRODALOM

- Andersson, L.-G. 2001. Language Cultivation in Sweden. In: Sándor, K. (ed.): *Issues on Language Cultivation*. JGYF Kiadó, Szeged, 85–98.
- Andersson, L. and Trudgill, P. 1990. *Bad Language*. Blackwell, Oxford.
- B. Nagy Á. 2004. Nádasdy Á.: Ízlesek és szabályok. Írások nyelvről, nyelvészetről 1990–2002. Magvető, Budapest, 2003. (Recenzió). *Modern Nyelvoktatás* 1: 81–3.
- Bachman, L. F. 1990. *Fundamental Considerations in Language Testing*. Oxford: Oxford University Press.
- Bachman, L. F. and Palmer, A. S. 1996. *Language Testing in Practice: Designing and Developing Language Tests*. Oxford: Oxford University Press.
- Baker, M. 1992. *In Other Words*. London: Routledge.
- Baker, M. 1993. Corpus Linguistics and Translation Studies – Implications and Applications. In: Mona Baker et al (eds.): *Text and Technology. In Honour of John Sinclair*. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia, 233–50.
- Balázs Géza 1993. A nyelvi norma és a hagyomány. *Magyar Nyelvőr* 117: 413–5.
- Bartsch, R. 1987. *Norms of Language*. Longman, London and New York.
- Bolinger, D. 1976. 'Meaning and Memory'. *Forum Linguisticum* 1/1: 1–14.
- Bolinger, D. 1980. *Language: The Loaded Weapon*. London and New York: Longman.
- Campbell, Stuart 1998. *Translation into the Second Language*. London and New York: Longman.
- Chesterman, A. 1999. The empirical status of prescriptivism. *Folia Translatologica* 6: 9–19.
- Coseriu, E. 1970. *Sprache, Strukturen, Funktionen. Tübinger Beiträge zur Linguistik*. Tübingen: G. Narr Verlag.
- Coulmas, F. 1979. 'On the sociolinguistic relevance of routine formulae'. *Journal of Pragmatics* 3: 239–66.
- Current Issues in Language in Society: Translation and Norms*. Vol. 5: 1–2 (1998).
- Current Issues in Language in Society: Translation and Quality*. Vol. 4: 1 (1997).
- Dróth J. 2000. Legyen egységes az EU terminológiája! *Magyar Nyelvőr* 124: 287–97.
- Dróth J. 2001a. *A formatív értékelés a fordítás oktatásában*. Doktori disszertáció. Pécs.
- Dróth J. 2001b. Igényfelmérés a fordítási szokásokról és elvárásokról az angolról magyarra fordított szövegek tekintetében. *Fordítástudomány* III/2: 21–39.
- Dróth J. 2002. A fordítástudomány és a nyelvtudomány együttműködéséről. *Fordítástudomány* IV/1: 5–14.
- Ellis, N. 1996. Sequencing in SLA: Phonological Memory, Chunking, and Points of Order. *SSLA* Vol. 18, No. 1, 91–126.
- Fight the fog* (<http://europa.eu.int/comm/sdt/en/ftfog/index.htm>).
- Fordítási megbízások 2345 – A DIN szabvány szövegének magyar fordítása. *Fordítástudomány* I/1: 37–51.

- Gass, S., Bardovi-Harlig, K., Magnan, S. S. and Walz, J. (eds) 2002. *Pedagogical norms for second and foreign language learning and teaching: studies in honour of Albert Valdman*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia.
- Givón, T. 1995. *Functionalism and grammar*. Amsterdam: John Benjamins.
- Greenbaum, S. and Quirk R. 1990. *A Student's Grammar of English*. Longman.
- Gutt, Ernst-August 1991. *Translation and Relevance*. Oxford: Basil Blackwell.
- Halliday, M. A. K. 1978. *Language as a Social Semiotic*. University Park Press: London and Baltimore.
- Hawkins, E. 1984. *Language Awareness*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Heltai P. 1997. 'Minimal translation'. In: K. Klaudy and J. Kohn (eds.): *A 2. Transferte Necesses Est konferencia előadásai (Proceedings of the 2nd Transferte Necesses Est Conference)*. Budapest: Scholastica.
- Heltai P. 1999. Minimális fordítás. *Fordítástudomány* I/2: 22–32.
- Heltai P. 2000. 'Translating Official Texts'. In: J. Dróth (ed.): *Szanyelvoktatás és szakfordítás. Tanulmányok a Szent István Egyetem Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékének kutatásaiból*. Gödöllő: Szent István Egyetem.
- Heltai P. 2002a. Rutin és kreativitás a szakfordításban. *Alkalmazott Nyelvtudomány* II/1: 19–40.
- Heltai P. 2002b. Claims, Changes and Challenges. Conference Report on EST Congress 2001. *Across Languages and Cultures*, Vol. 3, Issue 1, 129–38.
- Heltai P. 2003a. Message Adjustment in Translation. *Across Languages and Cultures* 4/2: 145–85.
- Heltai P. 2003b. Similarities and Differences Between Monolingual Communication and Translation. In: László I. Komlósi, Peter Hotlosser and Michiel Leezenberg (eds.): *Communication and Culture: Argumentative, Cognitive and Linguistic Perspectives*. Amsterdam: Sic Sat. 43–52.
- Heltai P. 2003c. *Mitől fordítás a fordítás?* Előadás a III. Szaknyelvi Szimpóziumon, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, 2003. november 22.
- Heltai P. és Nagy R. 1997. Nyelvművelés Angliában és Amerikában: a Plain English Campaign. *Magyar Nyelvőr* 121: 396–409.
- Heltai P. és Juhász G. 2002. A névmások fordításának kérdései angol–magyar és magyar–angol fordításban. *Fordítástudomány* IV/2: 46–62.
- Heltainé Nagy Erzsébet 1993. A megértés változatai. (A kommunikációs szemléletű nyelvművelés lehetőségei a nyelvinorma-képzésben.) *Magyar Nyelvőr* 117: 420–2.
- Honey, J. 1997. *Language is Power. The Story of Standard English and its Enemies*. Faber and Faber: London and Boston.
- Horváth I. – Szabari K. – Volford, K. 2000. *Fordítás és tolmácsolás a világban*. ELTE BTK Fordító és Tolmácsképző Központ, Budapest.
- House, J. 1981. *A Model for Translation Quality Assessment*. Tübingen: Narr.
- House, J. 1997. *Translation Quality Assessment. A Model Revisited*. Tübingen: Narr.
- Hönig, H. 1997. 'Positions, Power and Practice: Functionalist Approaches and Translation Quality Assessment'. In: Christina Schaffner (ed.): *Translation and Quality (= Current Issues in Language and Society)*, Volume 4, No. 1, Clevedon: Multilingual Matters, 6–34.
- Hönig, H. G. and Kußmaul, P. 1982. *Strategie der Übersetzung. Ein Lehr- und Arbeitsbuch*. Tübingen: Narr.
- Hunyadi Gy. 1996. *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- James, C. 1998. *Errors in Language Learning and Use*. Longman: London and New York.
- Jaskanen, S. 2001. „A fine kettle of fish:” Exploring textual norms in Finnish Subtitling. „Helsinki English Studies” (The Electronic Journal of the Department of English at the University of Helsinki) Volume 1, 2001. http://www.eng.helsinki.fi/hes/Translation/fine_kettle_of_fish.htm.
- Jettmarova, Z. 1997: Az alapnorma változása a reklámok fordításában. *Modern Nyelvoktatás* III/3: 46–56.

- Kálnási Á. 1999. *Civis beszélgetések Debrecenből*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének kiadványai, Debrecen.
- Károly K. 2003. Korpusznyelvészet és fordításkutatás. *Fordítástudomány* V/2: 18–26.
- Keller, E. 1979. Gambits: Conversational Strategy Signals. *Journal of Pragmatics* 3: 219–38.
- Klaudy K. 1987. Fordítás és aktuális tagolás. *Nyelvtudományi Értekezések 123*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Klaudy K. 1994. Fordítás és nyelvi norma. In: Kemény G. és Kardos T. (szerk.): *A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete. 57–63.
- Klaudy K. 2001. Mit tehet a fordítástudomány a magyar nyelv „korszerűsítéséért”? *Magyar Nyelvőr* 125: 145–52.
- Kopp M. 2001. Számítógép és emberi beszéd. (Interjú Prószék Gáborral.) *Heti Válasz*, 2001. szeptember 21.
- Kusztor M. – Atayan, V. 2003. Az explicitációs hipotézis néhány elméleti kérdéséről. *Fordítástudomány* V/2: 5–17.
- Lanstyák I. 2004. Fordítástudomány és kétnyelvűség. *Fordítástudomány* 6: 1, 5–27.
- Lanstyák I. (megjelenés alatt). Fordítástudomány – társasnyelvészet – kétnyelvűség-kutatás – kontaktológia – nyelvtervezés. Gondolatok a fordítástudomány szakközi kapcsolatairól.
- Lesznyák M. 2003. A fordítói kompetencia értékelése: helyzetkép és kutatási feladatok. *Fordítástudomány* V/1: 60–80.
- Levy, J. 1967. Translation as a Decision Process. In: *To Honor Roman Jakobson*, The Hague: Mouton, 2: 1171–82.
- Mailhac, J.-P. 1997. (Hozzászólás.) The Debate. *Translation and Quality (= Current Issues in Language and Society)*, Volume 4, No. 1. Clevedon: Multilingual Matters.
- Martin, A. 2001. A Translator’s View of Translation Norms. „*Helsinki English Studies*” (The Electronic Journal of the Department of English at the University of Helsinki) Volume 1. http://www.eng.helsinki.fi/hes/Translation/a_translator.htm.
- Mauranen, A. 2000. Strange Strings in Translated Language: A Study on Corpora. In: Olohan, M. (ed.): *Intercultural faultlines. Research Models in translation studies I. Textual and Cognitive aspects*. Manchester and Northampton: St. Jerome Publishing. 119–41.
- McAlester, G. 1992. Teaching Translation into a Foreign Language. Status, Scope and Aims. In: Dollerup, K. and Loddegaard, A. (eds.): *Teaching Translation and Interpreting*. Amsterdam: Benjamins, 291–297.
- Melis, N. M. and Albir, A. H. 2001. Assessment in Translation Studies: Research Needs. *META*, XLVI, 2, 272–97.
- Milroy, L. and Milroy, J. 1985. *Authority in Language*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Mossop, B. 2001. *Revising and Editing for Translators*. St Jerome Publishing, Manchester, UK and Northampton, MA.
- Nádasdy Á. 2001. Rechtsre perdül. *Magyar Narancs*, 2001. szeptember 27.
- Nattinger, J. and DeCarrico, J. 1992. *Lexical Phrases and Language Teaching*. Oxford: Oxford University Press.
- Nida, E. A. 1964. *Toward a Science of Translating*. Leiden: Brill.
- Nord, C. 1997: *Translating as a purposeful Activity. Functionalist Approaches Explained*. Manchester: St. Jerome Publishing.
- Olohan, M. and Baker, M. 2000. Reporting *that* in Translated English. Evidence for Subconscious Processes of Explicitation? *Across Languages and Cultures* 1/2: 141–59.
- Orwell, G. 1946. Politics and the English Language. Reprinted in Escholz, P., Rosa, A. and Clark, V. (eds.) 1978. *Language Awareness*. New York: St. Martin’s Press.
- Pápai V. 2001. *Az explicitációs hipotézis vizsgálata*. Doktori disszertáció, Pécsi Tudományegyetem.

- Pápai V. 2002. Fordítási univerzálék: az explicitáció. In: Fóris, Á. & Kárpáti, E. & Szöcs T. (eds.): *A nyelv nevelő szerepe. A XI. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásainak válogatott gyűjteménye*. Pécs: Lingua Franca Csoport. 486–93.
- Pawley, A. and Syder, F. H. 1983. 'Two puzzles for linguistic theory: nativelike selection and native-like fluency.' In Richards, J. C. and Schmidt, R. W. (eds.): *Language and communication*. London: Longman, 191–22.
- Peters, A. 1983. *The Units of Language Acquisition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pléh Cs. 1998. *A mondatmegértés a magyar nyelvben*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Pokorn, N. K. 1999. *Literary Translation into a Non-Mother Tongue: Socio-Cultural and Individual Factors*. Doktori disszertáció, Ljubjanai Egyetem (szlovén nyelven).
- Puurtinen, Tiina. 1995. *Linguistic Acceptability in Children's Literature*. Joensuu: University of Joensuu.
- Pym, Anthony. 1992a. *Translation and Text Transfer: An Essay on the Principles of Intercultural Communication*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Pym, A. 1992b. Translation Error Analysis and the Interface with Language Teaching. In: Dollerup, K. and Loddegaard, A. (eds.): *Teaching Translation and Interpreting*. Amsterdam: Benjamins, 279–90.
- Pym, A. 1993. *Epistemological Problems in Translation and Its Teaching*. Calaceit, Teruel: Edicions Caminade.
- Pym, A. 2000. The European Union and its Future Languages: Questions for Language Policies and Translation Theories. *Across Languages and Cultures*, Vol. 1, Issue 1: 1–18.
- Pym, A. 2001. Nyelvpolitikai és fordításelméleti kérdések az Európai Unióban. *Fordítástudomány* III/2: 5–20.
- Quirk, R. 1995. *Grammatical and Lexical Variance in English*. London and New York: Longman.
- Read, A. W. 1964. Can Native Speakers of a Language Make Mistakes? *Abstract for the Linguistic Society of America Meeting*.
- Reiss, K. 1986. Szövegtipológia és fordítás. In: *A fordítás tudománya*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Robinson, D. 1997. *Becoming a translator*. London: Routledge.
- Sager, J. 1998. „What Distinguishes Major Types of Translation?” *The Translator* 4/1: 69–89.
- Sager, J. 1993–1994. *Language Engineering and Translation. Consequences of Automation*. Amsterdam: Benjamins.
- Sándor K. 2001a. Szociolingvisztikai alapismeretek. In: Sándor, K. (ed.): *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*. JGYF Kiadó, Szeged, 7–48.
- Sándor K. (ed.) 2001b. *Issues on Language Cultivation*. JGYF Kiadó, Szeged.
- Sifianou, M. 2001. Language Cultivation In Greece? In: Sándor, K. (ed.): *Issues on Language Cultivation*. JGYF Kiadó, Szeged, 11–34.
- Sirén, S. and Hakkarainen, K. Expertise in translation. *Across Languages and Cultures* 3 (1): 71–81.
- Sohár A. 1997. Virtual Translations or Cyberpunk in Hungary. In: Klaudy K. – Kohn, J. (eds.): *Transfere Necesse Est*. Budapest: Scholastica, 423–31.
- Sohár A. 1998. 'Genuine and Fictitious Translations of Science Fiction in Hungary'. In: Bowker, L., Cronin, M., Kenny, D. and J. Pearson (eds.): *Unity in Diversity? Current Trends in Translation Studies*. Manchester: St. Jerome. 37–47.
- Sohár A. 2000. Importált kulturális javak: a populáris műfajok fordítása. *Modern Filológiai Közlemények* II/1: 5–13.
- Sperber, D. and Wilson, D. 1986. *Relevance: Communication and Cognition*. Oxford: Blackwell.
- Stubbs, M. 1986. *Educational Linguistics*. Oxford: Blackwell.
- Szabari K. 1999. A fordítás minősége a fordítástudomány és a felhasználók szemszögéből. *Fordítástudomány* I/1: 27–36.
- Sziksainé Nagy I. 1999. *Leíró magyar szövegten*. Budapest: Osiris Kiadó.

- Tájékoztató.* (Az Encyclopaedia Britannica Hungarica fordítói részére a Magyar Világ Kiadó által készített útmutató.) 1994. Kézirat.
- The Translator: Evaluation and Translation.* Vol. 6, No. 2, 2000.
- Tolcsvai Nagy G. 1992. A nyelvi norma és a mai magyar próza. In: Kemény G. (szerk.): *Normatudat – nyelvi norma.* Linguistica series A, Studia et dissertationes 8. Az MTA Nyelvtudományi Intézete, 41–8.
- Tolcsvai Nagy G. 1998. *A nyelvi norma.* Nyelvtudományi értekezések 144. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy G. 2002. Hozzászólás a MANYE kongresszusán rendezett *Preskripció nélkül* c. kerekasztal-beszélgetéshez, Szeged, 2002. március 28.
- Toury, G. 1980. *In Search of a Theory of Translation.* Tel Aviv: Porter Institute.
- Toury, Gideon 1995. *Descriptive Translation Studies and Beyond.* Amsterdam and Philadelphia: Benjamins.
- Útmutató szakfordítások készítéséhez.* Agroinform, Budapest, dátum nélkül.
- Viaggio, Sergio 1994. „Theory and professional development: or admonishing translators to be good”. In: Dollerup, Cay and Annette Lindegaard (eds.): *Teaching Translation and Interpreting 2.* Amsterdam: Benjamins. 97–105.
- Vigotszkij, L. Sz. 1967. *Gondolkodás és beszéd.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Villó Ildikó 1992. A nyelvi norma meghatározásáról. In: Kemény G. (szerk.): *Normatudat – nyelvi norma.* Linguistica series A, Studia et dissertationes 8. A MTA Nyelvtudományi Intézete, 7–22.
- Waddington, C. 2000. Different Methods of Evaluating Student Translations: The Question of Validity. *META* 46, 2: 311–25.
- Weinert, R. 1995. The role of formulaic language in second language acquisition. *Applied Linguistics* 16/2: 180–205.
- Wong-Fillmore, L. 1976. *The Second Time Around: Cognitive and Social Strategies in Second Language Acquisition.* Doctoral dissertation, Stanford University.
- Wray, A. 1999. Formulaic language in learners and native speakers. *Language Teaching* 32: 213–31.
- Wray, A. 2000. Formulaic sequences in second language teaching: principle and practice. *Applied Linguistics* 21/4: 463–89.
- Wray, A. and Perkins, M. R. 2000. The functions of formulaic language: an integrated model. *Language and Communication* 20: 1–28.
- Папп, Ф. 1972. Окончательная редакция текстовых единиц длиннее предложения или квази-правильность речи лиц освоивших иностранный язык. *Slavica* XII, 27–41.

Heltai Pál

SUMMARY

Heltai, Pál

Translation and language norms

Descriptive linguistics has in recent years emphasised the equal value of all language varieties and has discredited prescriptivist attitudes to language use. However, descriptivist approaches are inappropriate where evaluation of language use is inevitable: in pedagogical contexts and where public language use by language professionals is involved.

The present paper argues that the basis of evaluation for language use is communicative efficiency, and that the observation of language norms, representing habitual, unmarked language

use, plays an important role in communicative efficiency. Relevance theory provides a convenient framework for the evaluation of various kinds of language use, including translation.

Translators as public and professional language users are expected to be able to operate a wide range of language norms and use them as required by the communication situation. Most translation situations require that the translation should follow prevailing language norms. While translation quality and usability are different concepts, it is desirable that translators should provide the best quality possible under the given circumstances, since translations have an important influence on the quality of language use in general.